

کتابخانه ملی تونس

میر محمود موسوی

نیست، ولی تأسیس کتابخانه‌ها، با شکل‌گیری شهر تاریخی - فرهنگی قیروان ارتباطی مستقیم دارد. قیروان در سال پنجاه قمری، به دست عقبه بن نافع بنا نهاده شد. عقبه مسجدی را در قیروان تأسیس کرد که عهده‌دار آموزش دانش‌پژوهان کشورهای مختلف بود. کتابخانه‌ای نیز برای استفاده‌ی طلاب و عموم مردم در داخل مسجد قیروان شکل گرفت، ولی قیروان تنها مرکز فرهنگی و آموزشی باقی نماند، بلکه مسجد زیتونه نیز دانشگاه بزرگی بود که پس از مسجد قیروان تأسیس شد، و بعد از دانشگاه الازهر مصر، دومین دانشگاه اسلامی در شمال آفریقا محسوب می‌شد. این مسجد در شهر تونس قرار گرفته است، و حدود سال ۸۰ ق / ۶۹۹ م به دست حسان بن النعمان، که فرمانده نظامی بود، بنا شد، و در سال ۱۱۶ ق / ۷۳۴ م عبیدالله بن حباب آن را توسعه داد و دارای چندین کتابخانه مستقل شد، که کتابخانه عبیدیه (صادقیه) و احمدیه از معروفترین آنهاست، و ذخایر خطی آنها اکنون جزو دارالکتب الوطنیه است.

وظایف کتابخانه

دارالکتب الوطنیه زیر نظر وزارت فرهنگ تونس به فعالیت خود ادامه می‌دهد. ۱۶۳ نفر کارمند دارد که ۸۷ نفر از آنها متخصص کتابداری‌اند. این کتابخانه دارای وظایف گوناگونی بدین شرح است:

۱. جمع‌آوری و نگهداری کتابها و وسایل دیداری و شنیداری و ارائه خدمات عمومی؛
۲. تهیه و انتشار کتابشناسی کتابهای تونس؛

«دارالکتب الوطنیه»، کتابخانه ملی تونس است، و در شهر تونس قرار گرفته است. این کتابخانه در سال ۱۸۸۳ م گشایش یافت. هشتصد هزار جلد کتاب چاپی، چهل هزار نسخه خطی، هزار نقشه، پانزده هزار نشریه و چهارصد ریزبرگه، موجودی این کتابخانه را تشکیل می‌دهد.

این کتابخانه، در آغاز تأسیس، به دلیل تسلط فرانسویان بر تونس، «کتابخانه فرانسوی» نامیده شد، اما پس از پیروزی مسلمانان بر فرانسویان، و استقلال تونس در سال ۱۹۵۶ م، به «دارالکتب الوطنیه» تغییر نام یافت.

تاریخچه کتابخانه

کشورهای اسلامی، خصوصاً در شمال آفریقا، گنجینه‌های گرانبهایی از فرهنگ مکتوب اسلامی را به ارث برده‌اند. تونس نخستین سرزمین شمالی آفریقا است که فنیقیها و رومیها آن را فتح کردند، و در قرن اول هجری، مسلمانان آن را به قلمرو خود ضمیمه کردند. در سال ۴۳۸ ق معز بن بادیس صنهاجی این کشور را از حوزه حکومت فاطمیان جدا ساخت، و پس از سه دهه جدایی، سلجوقیان آن را فتح کردند. در سال ۱۸۸۱ م، فرانسه، تونس را تحت تسلط خود قرار داد، اما به دنبال مبارزات مسلمانان این کشور، در سال ۱۹۵۶ م فرانسه ناگزیر شد به استقلال تونس تن در دهد. اکنون تونس میراث‌دار هزاران نسخه خطی اسلامی است، که عمده آنها در دارالکتب الوطنیه جای گرفته است.

تاریخ دقیقی برای تأسیس کتابخانه‌های تونس در دست

جمع آوری کرد و در کتابخانه عبدلیه قرار داد؛ همان کاری که اسماعیل پاشا، خدیو مصر، در قبال نسخه‌های خطی مصر انجام داده بود. مضافاً این که برخی کتابهای نفیس کتابخانه شخصی خود را به کتابخانه عبدلیه هدیه کرد. از این رو، به کتابخانه صادقیه مشهور شد. سرانجام در سال ۱۹۶۷ م، ۵۱۸۰ نسخه خطی آن به دارالکتب الوطنیه ضمیمه گردید.

۲. کتابخانه احمدیه

این کتابخانه به دست احمد پاشای اول، از پادشاهان سلسله عثمانی، در رمضان ۱۲۵۶ / ۱۸۴۰ م پی افکنده شد، و هنگام تأسیس، کتابخانه مسجد بیت‌الپاشا را، در قصر باردو، به کتابهای مسجد زیتونه ضمیمه کرد، و کتابخانه وزیر حسین خوجه را برای کتابخانه احمدیه خریداری کرد. سپس با خرید سایر کتابخانه‌های شخصی و اهدای آنها به این کتابخانه، موجودی آن افزایش پیدا کرد. همچنین کتابهای وزیر مصطفی خزانه‌دار و کتابهای خانوادگی خود را به کتابخانه احمدیه افزود، و همه کتابها را در بیست گنجینه، در کنار محراب مسجد زیتونه قرار داد، و دو نفر را موظف کرد که کتابداری آن را به عهده بگیرند. از مقررات این کتابخانه امانت دادن کتاب بود، که هر شخصی می‌توانست تا یک سال کتابی را به امانت نزد خود نگهداری نماید. مؤسس کتابخانه، کتابخانه‌های شخصی علمایی را که از دنیا می‌رفتند، خریداری می‌کرد و به کتابخانه احمدیه ضمیمه می‌ساخت؛ به گونه‌ای که در زمان حیات او، آمار کتابها به ۲۶۹۶ مجلد رسید. در سال ۹۷۸ ق، به دلیل حمله اسپانیاییها به تونس، مقدار زیادی از نسخه‌های خطی کتابخانه از بین رفت. دیگر بار در سال ۱۱۰۰ ق، به علت شیوع بیماری وبا و از بین رفتن عده زیادی از علما، بقیه کتابها دچار آسیب شدند.

برخی نیز گفته‌اند تأسیس کتابخانه احمدیه به زمان سلطنت شاهزاده‌های بنو حفص^۱ برمی‌گردد، که از سال ۵۷۵ - ۹۸۲ ق / ۱۲۲۷ - ۱۵۷۴ م تعداد زیادی نسخه خطی وقف این کتابخانه کرده بودند، ولی از آن‌جا که احمد پاشای اول این

۳. مبادله علمی - فرهنگی با کتابخانه‌ها و مراکز مختلف علمی در داخل و خارج کشور؛
۴. ثبت همه کتابهایی که در تونس به چاپ می‌رسد؛
۵. فهرستنگاری نسخه‌های خطی و کتابهای چاپی؛
۶. برگزاری نمایشگاههای علمی - فرهنگی و تشکیل اجلاسهای مختلف.

گردآوری نسخه‌های خطی

توسعه کتابخانه، از لحاظ داشتن نسخه‌های خطی، از سال ۱۹۲۰ م شروع شد. در این سال ۲۱ نسخه خطی وارد کتابخانه شد. آمار نسخه‌های خطی در سال ۱۹۲۲ م به ۱۷۰ نسخه، در سال ۱۹۲۴ م به سیصد نسخه، و در سال ۱۹۶۵ م به ۴۹۰۰ نسخه رسید؛ تا این که در سال ۱۹۶۷ م دستوری از جانب دولت وقت تونس صادر شد، که طبق آن، تمامی نسخه‌های خطی کتابخانه‌های مهم کشور، در دارالکتب الوطنیه جمع آوری شد، و از آن زمان، دارالکتب الوطنیه مرکز عمده ذخایر خطی تونس شد. کتابخانه‌هایی که نسخه‌های خطی آنها در دارالکتب الوطنیه قرار گرفت، عبارت‌اند از:

۱. عبدلیه (صادقیه)؛ ۲. احمدیه؛ ۳. عتیق (قیروان)؛ ۴. عطارین؛ ۵. خلدونیه؛ ۶. موزه داراجلولی؛ ۷. مجموعه علی بن سلیم نوری؛ ۸. مجموعه حسن حسنی عبدالوهاب؛ ۹. کتابخانه محمد بلخوجه؛ ۱۰. مجموعه کاف؛ ۱۱. مصطفی بن علی رضوان السوسی؛ ۱۲. مجموعه قلعی؛ ۱۳. مجموعه مضات الحفیان.

۱. کتابخانه عبدلیه (صادقیه)

این کتابخانه به دست شاهزاده ابو عبدالله محمد بن الحسن یا الحسن (سلطنت: ۸۹۹ - ۹۳۲ ق / ۱۴۹۳ - ۱۵۲۵ م) در سال ۹۰۶ ق / ۱۵۰۰ م تأسیس شد. ایشان علاوه بر کتابهای زیادی که به کتابخانه اهدا کرد، افراد دانشمند و مجربی را برای اداره آن مأمور کرد. این کتابخانه ابتدا در خارج از مسجد زیتونه قرار داشت، ولی بعد از مدتی به داخل مسجد انتقال یافت و در رواق شرقی مسجد جای گرفت؛ تا این که در زمان امارت محمد صادق، پادشاه وقت تونس، وزیر او، خیرالدین پاشا، همه کتابهای نفیس مدارس دینی و مساجد را

۱. محمد بن الحسن بن محمد المسعود حفصی، از پادشاهان آل حفص در تونس، که بعد از عموی خود، یحیی بن محمد، در سال ۸۹۹ ق به سلطنت رسید.

کتابخانه را از نو احیا کرد، به کتابخانه احمدیه معروف شد. این کتابخانه در سال ۱۹۶۷ م دارای ۶۴۶۴ نسخه خطی بود که به کتابخانه ملی افزوده شدند.

۳. کتابخانه عتیق (قیروان)

امیر معز بن بادیس (۴۰۶ - ۴۵۴ ق) این کتابخانه را در مسجد معروف قیروان، کنار منبر، تأسیس کرد، که از طریق یک در، به اتاق دیگری ارتباط پیدا می‌کرد، و زمانی محل استراحت بانی و مؤسس کتابخانه بود. غالب سلاطین از این کتابخانه حمایت می‌کردند؛ چنان‌که بعد از مدتی، کتابخانه هزاران نسخه خطی را در خود جای داد؛ از جمله نوادر آن، قرآنی‌هایی بود که بر روی پوست آهو و با خط زیبای کوفی نوشته شده بود و روی جلد و اوراق آنها تذهیب شده بود.

قرآنی‌های دیگری نیز بودند که به دست دختران جوان مسلمان کتابت و تزیین شده بودند و به شوهرانشان اهدا کرده بودند، ولی بر اثر جنگ‌های گوناگون، بسیاری از این ذخایر گرانبها از میان رفت. در سال ۱۹۴۰ م حکومت تونس به اصلاح کتابخانه پرداخت. سرانجام در سال ۱۹۶۷ م به دارالکتب الوطنیه انتقال یافت.

۴. کتابخانه عطارین

این کتابخانه، خود، از مجموعه‌های مختلفی تشکیل شده بود، که دارای ۴۹۰۰ نسخه خطی بود، و دولت تونس در ساختمانی قدیمی، واقع در بازار عطارین، آن را بنیان نهاد و کمک‌های فراوانی را به آن اختصاص داد. گفته می‌شود این کتابخانه همان کتابخانه عمومی تونس بود، که فرانسویها آن را اداره می‌کردند، و پس از مدتی به صورت متروک درآمد و برخی از نسخه‌های خطی آن در شرف نابودی قرار گرفتند، تا این‌که در سال ۱۹۶۷ م همه نسخه‌های خطی آن به دارالکتب الوطنیه منتقل شدند.

۵. کتابخانه خلدونیه

شاگردان مدرسه خلدونیه، در سال ۱۹۰۱ م، این کتابخانه را تأسیس کردند، و علما کتابهای زیادی را به آن اهدا نمودند؛ ولی به دلیل جنگ جهانی اول، فعالیت آن متوقف شد. این

رکود، تا سال ۱۹۲۷ م به طول انجامید. سرانجام مجلس بودجه سالانه‌ای را به آن اختصاص داد و کتابخانه فعالیت خود را از سر گرفت، و دارای ۱۵۸ نسخه خطی شد، که به دارالکتب الوطنیه ضمیمه شد.

۶. مجموعه علی بن سلیم نوری

این مجموعه متعلق به خانواده‌ای دانشمند در شهر صفاقس بود، که از کتابخانه‌های معتبر تونس به شمار می‌رفت، و نسخه‌هایی نادر را دربرمی‌گرفت. ۱۳۶۳ نسخه داشت، که اکنون در دارالکتب الوطنیه نگهداری می‌شوند.

۷. مجموعه حسن حسنی عبدالوهاب

حسن حسنی، از مشهورترین نویسندگان و مورخان تونس به شمار می‌رفت، که به زبانهای عربی، فرانسوی، ایتالیایی، یونانی، لاتین و ترکی آشنایی کامل داشت. به دلیل موقعیت علمی بالا، به عضویت مجمع اللغة العربیه مصر درآمد. وی از ایام جوانی شیفته کتاب بود. از این‌رو، کتابهای نادر را جمع‌آوری می‌کرد؛ تا این‌که کتابخانه‌ای پدید آورد که دربردارنده همه کتابهای تاریخی، ادبی و سیاسی تونس بود. این کتابخانه دارای ۱۲۹۷ نسخه خطی بود که به دارالکتب الوطنیه انتقال یافت.

۸. کتابخانه محمد بلخوجه

این کتابخانه متعلق به محمد بلخوجه است، که از مورخان نامی تونس قلمداد می‌شود. وی از جوانی شروع به جمع‌آوری کتاب کرد و توانست مقدار زیادی از نسخه‌های خطی نفیس را فراهم آورد. یادداشتهای علمی علمای تونس نیز جزو نسخه‌هایی بود که ایشان تهیه کرده بود. ۹۴ نسخه خطی آن در دارالکتب الوطنیه جای گرفت.

۹. مجموعه مصطفی بن علی رضوانی السوسی

مصطفی سوسی، مؤسس این مجموعه، از کارمندان عالی‌رتبه دولت بود که علاقه‌ای شدید به ستاره‌شناسی داشت. وی آثار بی‌نظیر و کمیاب را در موضوعات مختلف جمع‌آوری کرده بود، که شمار آنها به ۶۸۰ نسخه خطی می‌رسید. این مجموعه،

عبدالوهاب، ورقات عن الحضارة العربية بالافريقيا التونسية،
١٦٥/٣ - ١٦٨، ١٩٧٢ م.

١٢. «نفايس المخطوطات العربية فى المكتبة الوطنية فى تونس»، هلال ناجى، مجلة معهد المخطوطات العربية، قاهره،
٣/١/١٨ - ٨٠، ١٩٧٢ م.

١٣. «دارالكتب الوطنية فى تونس»، عبدالكريم الدجيلي،
المورد، بغداد، ٢٩٦/٤ - ٢٩٩، ١٩٧٤ م.

١٤. فهرس مخطوطات مكتبة حسن حسنى (عبدالوهاب)،
عبدالحفيف منصور، ١٩٧٥ م.

١٥. الفهرس العامة للمكتبات فى دارالكتب الوطنية بالتونس، القسم
الاول، عبدالحفيف منصور، تونس، ١٩٧٥ م. اين فهرست
در ١٥+٥١٨ صفحه تهیه شده و ١٢٩٧ نسخه خطی را
می شناساند.

١٦. فهرست المخطوطات، تونس، دارالكتب القومية، در
٦ مجلد، ١٩٧٦ - ١٩٨٥ م. در اين فهرس هزار نسخه
خطی معرفی شده است.

١٧. «المخطوطات التى صورها المعهد من دارالكتب الوطنية
بتونس»، مجلة معهد المخطوطات العربية، كويت،
١/٢٧ - ٢٩٥ - ٣٢٦، ١٤٠٣ ق / ١٩٨٣ م.

١٨. «ملاحظات حول طائفة من المخطوطات العربية فى
دارالكتب الوطنية بتونس»، جليل عطية، مجلة معهد
المخطوطات العربية، كويت، ٢/٢٩ - ٨٠٩ - ٨١٦، ١٩٨٥ م.
در اين فهرست هفت نسخه خطی معرفی شده است.

١٩. «من مخطوطات البيطرة و البيطرة بدارالكتب الوطنية»،
عبدالحفيف منصور، مجلة معهد المخطوطات العربية، كويت،
٧/١/٣٣ - ٣٨، ١٩٨٩ م.

20. "Manuscritos de autores arabes españoles
existentes en Tunez", By F. Codera, *Boletin de
la Real Academia de Historia*, 5, 1884, pp. 9_ 11.

21. "Mission Scientifique en Tunisie", By O.
Houdas & R. Rasset, *Bulletin de la
Correspondance Africaine*, 2, 1884, pp. 5 _ 65,
97 _ 136, 181 _ 199.

22. "Tres Manuscritos Importantes de autores
árabes españoles en la Mezquita mayor de
Tunez", By F. Codera, *Boletin de la Real
Academia de Historia*, 12, 1888, pp. 399 _

بی آنکه میان وراثت تقسیم شود، پس از فوت پسرش به
مالکیت دولت درآمد و به دارالکتب الوطنیه سپرده شد.

فهارس

فهرستنگاری کتابهای خطی در تونس، در مقایسه با کشورهای
چون مصر، به کندی صورت می گیرد، و فهرست مدونی که
کلیه نسخه های خطی دارالکتب الوطنیه را در برداشته باشد، به
چشم نمی خورد. برخی از فهرستها مستقل، و برخی نیز در
مجلات مختلف به دست افرادی که از این کتابخانه بازدید
کرده اند، گردآوری شده است. اینک، براساس تاریخ انتشار،
تعدادی از فهارس مهم کتابخانه را می آوریم:

١. فهرس المخطوطات الصادقية، تونس، ١٢٩٢ ق / ١٨٧٥ م.
٢. دفتر المكتبة الزيتونة، تونس، ١٣٠١ ق / ١٨٨٤ م.
٣. برنامج المكتبة العبدلية والصادقية، تونس، ١٣٢٦ -
١٣٢٩ ق / ١٩٠٨ - ١٩١١ م. اين فهرست در چهار جزء
تهیه شده است.

٤. «سجل قديم لمكتبة جامع القيروان»، ابراهيم شيوخ، مجلة
معهد المخطوطات العربية، قاهرة، ٢/٢ - ٣٣٩ - ٣٧٢،
١٩٥٦ م.

٥. «من نوادر المخطوطات المغربية» [فى تونس]، عزالدين
التنوخى، مجلة مجمع العلمى العربى، دمشق، ٣٣/٤ - ٦٨٣ -
٦٨٦، ١٣٧٨ ق / ١٩٥٨ م.

٦. «نفايس المخطوطات المكتبة النورى»، محمد محفوظ،
مجلة الفكر، ٧/٣٩ - ٤٦، ٧٠ - ٧٦، ١٩٦٢ م.

٧. «من نفايس المخطوطات»، محمد محفوظ، مجلة الفكر،
١٣/٤٦ - ٥٥، ١٩٦٧ م.

٨. فهرس مخطوطات المكتبة الاحمدية بالتونس (خزانة الجامع
الزيتونة)، عبدالحفيف منصور، بيروت، ج ١، ١٩٦٩ م. اين
فهرست در ٤٧٢ صفحه آمده و تعداد ٢٩١٤ نسخه خطی
را در موضوعات مختلف شناسانده است.

٩. «فهرس مخطوطات مكتبة حسن حسنى (عبدالوهاب)»،
حولية الجامع التونسية، ٧/١٣٧ - ٢٧٢، ١٩٧٠ م.

١٠. «نوادر المخطوطات فى تونس»، هلال ناجى، مجلة
المكتبة، ١١/١٣ - ١٤، ٨٥ - ٨٧، ١٩٧١ - ١٩٧٢ م.

١١. «مكتبة عبدالله الرحال التيجانى»، حسن حسنى

- عباسپور و محمدجواد مهدوی، مشهد، ۱۳۷۳ ش، ۹۶ - ۹۷، ۱۶۶، ۲۱۲، ۲۳۰.
۶. جامع الزيتونة، محمد عزیز ابن عاشور، تونس، ۱۹۹۱ م، ۳۲، ۱۲۶ - ۱۲۷.
۷. خزائن الكتب العربية في الخافقين، فيليب دي طرازي، بيروت، بی تا، ۲۱۸ - ۲۲۰، ۲۲۴، ۳۵۶، ۳۵۸، ۳۶۳.
۸. دليل المكتبات في الوطن العربي، صلاح الدين بن عيسى، تونس، ۱۹۹۲ م، ۵۲ - ۵۳.
۹. کتابخانه ها و مجموعه های نسخه های خطی عربی در جهان، فؤاد سزگین، ترجمه چنگیز پهلوان، تهران، ۱۳۶۶ ش.
۱۰. لمحات في المكتبة والبحث والمصادر، محمد عجاج الخطيب، بيروت، ۱۳۸۹ م، ۴۸.
۱۱. لمحات من تاريخ الكتاب والمكتبات، عبداللطيف الصوفي، دمشق، ۱۹۸۷ م، ۳۳۳ - ۳۳۴.
۱۲. مجلة معهد المخطوطات العربية، قاهره، ۳۳۹/۲/۲ - ۳۷۲، ۳۹۱ - ۳۹۲، (۱۹۵۶ م)، ۳/۱۸ - ۸۰، (۱۹۷۲ م)؛ كويت، ۲۹/۲/۲۹ - ۸۰۹ - ۸۱۶، (۱۹۸۵ م)، ۳۳/۱/۳۳ - ۳۸، (۱۹۸۹ م).
۱۳. الموسرد، بغداد، ۳/۴/۳ - ۲۹۶ - ۲۹۹، (۱۹۷۴ م)، ۳/۳۸/۹ - (۱۹۸۹ م).
۱۴. من تاريخ المكتبات في البلدان العربية، خيال محمد مهدی الجواهری، دمشق، ۱۹۹۲ م، ۲۲۲ - ۲۲۳.
۱۵. نقش کتابخانه های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ترجمه علی شکوئی، تهران، ۱۳۷۳ ش، ۲، ۳، ۹، ۲۰۱.
۱۶. وقف و ساختار کتابخانه های اسلامی، یحیی محمود ساعتی، ترجمه احمد امیری شادمهری، مشهد، ۱۳۷۴ ش، ۷۶ - ۷۷.
17. *World Guide to Libraries*, By K. G. saur, 12th. Edition, Munchen. Londen. NewYork & Paris, 1995, vol. 2, P. 564.
18. *World Survey of Islamic Manuscripts*, By Al - Furqan (Geoffrey Roper), London, 1994, vol. 3, pp. 249, 257 - 264.
- 406.
23. "Manuscritos arabes de La Mezquita mayor de Tunes en la Exposicion Historico - Europea", By F. Codera, *Boletin de la Real Academia de Historia*, 21, 1892, pp. 462 - 463.
24. *Extrait du Catalogue des Manuscrites et des Imprimés de la Bibliothèque de la grande Mosquée de Tunis (Histoire)*, By B. Roy, M. Benkhodja & M. El - Hachaichi, Tunis, 1900, iii+84 pp.
25. "Les œuvres Manuscrites de Muhyi Al - Din Ibn 'Arabi À la grande Mosquée al - Zaytuna de Tunis", By R. Deladrière, *Arabica*, 13, 1966, pp. 168 - 172.
26. "Nota Acerca de Cinco Manuscritos Sobre Astrolabio", By J. Samsó Moya, *Al - Andalus*, 31, 1966, pp. 385 - 392.
27. *A Belgian Project in the field of Cultural Co - operation: the card index of Manuscriptas of the Maghreb*, By Jan Bauwens Brussels, Ministry of Foreign Affairs and External Trade. [ca. 1967.], 29 pp.
28. "On Some Manuscripts in the Libraries of Kairouan and Tunis", By Joseph Schacht, *Arabica*, 14, 1967, pp. 225 - 258.
29. "Modern Arabic Manuscripts in the National Library of Tunis: A Selection", By J. J. Witkam, *Manuscripts of the Middle East*, 4, 1989, pp. 56 - 66.

منابع

۱. الاعلام، خيرالدين زرکلی، بيروت، ۱۹۸۹ م، ۸۹/۶.
۲. تاريخ آداب اللغة العربية، جرجی زيدان، قاهره، ۱۹۵۷ م، ۱۳۴/۴.
۳. تاريخ التراث العربي، فؤاد سزگین، محمود فهمی حجازی، قم، ۱۴۱۲ ق، ۱۳۱ - ۱۳۳.
۴. تاريخچه کتابخانه های ايران و کتابخانه های عمومي، رکن الدين همایونفرخ، تهران، ۱۳۴۴ ش، ۱۱۳.
۵. تاريخ کتابخانه های مساجد، محمد مکی سباعی، ترجمه محمد